

ՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ

(Տես յ'էջ 383)

ԱՄԵՆԱՅՆ ինչ կը հաւատէ՝ թէ գետնադամբանաց ծագումն մինչեւ առաջին հալածանաց ժամանակն կ'եղնէ, իսկ շինութեան աշխատութիւնն հետզհետէ կը շարունակուի Գ, Ե, Ջ, Է և Ը դարուց մէջ, այսինքն է մինչեւ Լամբարտաց արշաւանքը, սակայն այս վերջին ժամանակաց մէջ եղածն միայն նորոգութիւններ և նորանոր զարգացործութիւններ են, որոց նորութեան կնիքը ճանչնալն դիւրին է : Հ. Մարքի ջանաց ցուցնել՝ որ հեթանոսներն բնաւ մասն չունին գետնադամբանաց շինութեան, և ոչ իսկ պապիոլանն (pouzzolane), և ուրիշ շինածքի նիւթերը զուրս հանելու Գետնադամբանաց հողոյն տեսակը, որ անյարմար է արգասաբերութեան, և միանգամայն անոնց կանոնաւոր և ճարտարապետական ձևն վճռական կերպով մը կը հաւատեն՝ թէ զհաւատացեալս այս ստորերկրեայ աշխատութեանց միզոյն միայն մէկ մտածութիւն մ'եղած է :

Մերձաւոր հաշուով կը համարին թէ գետնադամբանաց այլեւայլ գտնիկներն 876 հազարամետր տարածութիւն ունենան, զոնէ վրայէ վրայ եղած ստորերկրեայ սրահներն, առանց յիշեցնելու այն արձանադրութիւնները որոնք ամէնքն ալ մեռելոց յարութիւնը կ'ակնարկեն : Ինչպէս, Ննջեաց ի խաղաղութեան. Հանգեաց ի խաղաղութեան. Արժանի եղեւ խաղաղութեան. բոլոր նկարներն և նշանակներն ֆրիստոսի խորհուրդները կը յիշեցնեն մեզ : Երբեմն ասոնք հին կտակարանի անձինքներ և իրողութիւններն են՝ որոնք զԱւետարանը կ'ակնարկին. երբեմն ալ հեթանոսական առասպելներէ փոխ առնուած կերպարանք են, ինչպէս, Որփէոս՝ որ իւր սրնգան վայրագ կենդանիները կ'ամուրէ, և կամ հովուական ու ձկնորսական կենաց զանազան տեսարաններ, բաց ի սօցանէ կան նաև իրական կամ երևակայական կենդանիներ :

Սովորական առարկաներն ասոնք են. Յովնան որ կիտեմ կ'եղնէ. Դանիէլ ի գոռն առիւծոց. Իսահակ. Հովիւն քարի. Քրիստոս գառնուկի կերպարանաց ներքեւ. և նոյն իսկ Ս. Կռսի պատկերն : Կը գտնուին նաև բազմաթիւ խորհրդաւոր նմանութիւններ. Ծարաւած եղջերուն՝ որ կը նշանակէ մկրտութիւնը. Աքաղաղն՝ հսկողութիւնը. Աղաւնի՝ անմեղութիւնը.

փխեցին՝ յարութիւնը. Նաեմ՝ կեանքը. Արմաշեցիք՝ մարտիրոսի պապը. Զոռնի՝ փրկիչը: Այս յետին խորհրդաւոր նշանն յունարէն ՎՅՍՏ բառէն յառաջ կու գայ, որ Քրիստոսի վերաբերեալ հետազայ հինգ սկզբնատառերը կը կազմէ Իղօսոս (Յիսուս), Χριστος (Քրիստոս), Θεος (Աստուած), Υιος (Որդի), Σωτηρ (Փրկիչ):

Երբ հեթանոսներն զետնադամբանաց զաղտնիքը իմացան, քրիստոնեայք ալ ուրիշ բնական կամ արուեստական տեղուանքը ապաւինեցան, որոնք և կոչուեցան, ա. Թաքըստոցք կամ Գաղտնիք. հոն մարտիրոսաց մարմինները կը դնէին. իսկ վերջը սոյն այս նախնական եկեղեցեաց վրայ բարձրացուցին մեծամեծ տաճարներ: Միջին դարու ճարտարապետքն ի յիշատակ այս աւանդութեան՝ եկեղեցեաց տակ զետնափոր մատուռներ կը շինէին: Հին Թաքըստոցաց մէջ յիշենք միայն Ս. Վիկտորի և Մարսէլլիը, որոնք այնքան աւելի նշանաւոր են, որքան որ կը տեսնուին հոն զետնադամբանաց խորհրդական նշաններն: Ահա այսպիսիք էին հալածանաց ատեն եղած եկեղեցիք:

բ. Արիանոս կայսրն քրիստոնէից զէմ ունեցած նախապաշարմունքները մի կողմն թողլով՝ անոնց համար բաւական թուով եկեղեցիներ շինել տուաւ, որոնք և կոչուեցան Աղրիանականք:

գ. Երբ կոտտանդիանոսի ժամանակ եկեղեցին խաղաղութիւն գտաւ, քրիստոնեայք սկսան եկեղեցիներ շինել, որոնք յետոյ կոչուեցան հռովմէական Տաճարք:

Երկար ժամանակ կարծուեցաւ թէ հռովմէական տաճարաց նախատիպն եղած լինի քրիստոնէական եկեղեցեաց օրինակն: Սակայն Հռովմայ զետնադամբանները ուշի ուշով զննելով, հնախօսք այս կէտին նկատմամբ ունեցած կարծիքնին շատ փոխեցին: Գրեթէ առանց ընդդիմութեան ամենչին ալ կ'ընդունին որ այն զետնադամբանաց մէջ գտուած ստորերկրիայ մատուռներն՝ որ կէս մը փորուած են հողաքարին մէջ և կէս մը շինուած, ծառայած են իբր օրինակ քրիստոնէական պաշտաման նախկին շինուածոց, եւ այս կարծիքս զրեթէ ընդունելի է ամենէն երևելի հնախօսաց:

Այս փոքրիկ ստորերկրիայ աղօթարաններն շատ մը բնադրոշմներ ունին, որ յետոյ աւելի զարգացան. ինչպէս յաղթական կամարն, ժամատունն, աւթոռն կամ բեմն, սնարի խորանաձևն, նոյնպէս երբեմն սեղանոյն առջևի վանդակքն կամ գոգ խորանին: Այս նախնական եկեղեցեաց լաւագոյն գաղափար մի կրնայ տալ 1042 ին Ս. Ազնեսի գերեզմանոցի մէջ գտուած մեծ մատուռն:

Այս ստորերկրիայ եկեղեցիներէն զատ, քրիստոնեայք խաղաղութեան ժամանակ կը ժողովուէին առանին աղօթարանաց կամ սրբարանաց մէջ: Մարտիրոսաց վկայաբանութիւնքն և Լուկիանոսի մէկ խօսքն կը հաստատեն մեզ զայդ. սա կը պատմէ թէ զիպուածով անծանօթ տուն մը գացած ըլլայ, և աւետարանի վերին յարկը կ'ելնէ, որ ոսկեգօծ որմնադրուածներով զարդարուած էր, նման Հոմերոսի նկարագրած Մենեղայոսի տան, և կը գտնէ հոն ոչ թէ

Հեղինէ մը, այլ յերկիր խոնարհած և աժգոյն մարդիկ: Գալլիենոս կայսրն յամի 260 շնորհեց քրիստոնէից 40 եկեղեցի, զորս ապա կործանեց Գիովգետիանոս (303). (Եւս. Եկ. Պոմ.):

Կոստանդիանոսէն վերջը եկեղեցիք տաճար անունը կը կրեն. այս կայսրն շատ հեթանոս մեհեաններ շնորհեց քրիստոնէից, կրօնական պաշտամունքնին կատարելու համար, և մի և նոյն ոճով եկեղեցիներ շինել ստուա:

Նախկին եկեղեցեաց ձևին նկատմամբ՝ չէինք կրնար որոշ գաղափար մ'ունենալ, եթէ մօտ ատեններս նոր գիտեր չըլլային: Արդէստեան ճանապարհին վրայ գտուած փոքր սարածութեամբ տաճար մի կը ներկայացնէ մեր առջեւ ճիշդ օրինակ մի գետնադամբանաց սենեկիկներու կամ թաքրոտոցաց. որոյ ձևն քառակուսի է, երեք խորանով, երեք շիրիմներ ընդունելու համար, որք միանգամայն երեք սեղանք են:

Իսկ մեծ տաճարներն սովորաբար զուգահեռական ձև ունէին, գլխաւոր կոնք մի և կրկին կողմնական թեւեր: Ասոնք երեք մաս բաժնուած էին. Անդաստակ կամ արտաքին գաւիթ, Մէջ կամ սրահն Προναος առ Լատինս՝ Նաւ (navis), առ Յոյն Տաճար (ναός). Խորան, (suggestum), առ Լատինս (absis) առ Յոյնս Բեմ (βήμα) կամ (ερατειον).

ա. Երկու կամ հինգ կամ եօթն սեանց վրայ հաստատուած արտաքին Գաւիթն կը յենուր ճակտի պատին վրայ: Սեանց միջոց երկաթի զաւազանի մը վրայ կը կախուէին վարագոյրներ հանդիսաւորութեանց համար: Ապաշխարողներն հոն կը կենային խոնարհած: Մեծ եկեղեցիներն երբեմն զարդարուած կ'ըլլային բազմաթիւ գաւիթներով: Միջին կամ արեւմտեան գաւիթն կը կոչուէր նախագաւիթ: Հոն կը գտուէր մեծ աւազանն (աղբեր), ուր որ հաւատացեալք ձեռքերնին և երեսներն կը լուանային տաճարը մտնելէն յառաջ:

բ. Գաւիթն առջեւ բացուող երեք դռներ կը մտցընէին եկեղեցւոյ նաւուն ներքին կոնքը, միջին դուռն կղերին համար էր, աշակողմեանն արանց, և ձախակողմեանն կանանց: Գէպ 'ի խորանը տանող միջին կոնքն ազատ կը մնար, իսկ միւս երկուքն որոշ բաժանմամբք զատուած էին, որպէս զի իրարմէ զատուին դրան մօտ կեցող ապաշխարողներն և երախայներն, նոյնպէս նաև սեղանոյն աջ և ձախ կողմերը կեցող կրօնաւորներն և կուսանքն:

գ. Կոնքէն վերջը կու գար եկեղեցւոյ ծայրի մասն՝ Խորանն, բաժնուած 'ի կոնքէն դասով մի, և շրջապատուած վանդակով կամ շրջապատով մի: Խորանի դռանց առջեւն էր ամբիոնն կողմնակի՝ (զոնէ 'ի Հռովմ): Սինկղիտոսաց նստարանքն էին ի ձախմէ կամ յաջմէ աւանդատան: Կղերի մաս մի՝ այսինքն, կիսասարկաւազք, սաղմոսասաց փոքր աստիճանաւորքն ամպլոնի մօտ դասին վարի կողմն կենային. քահանայք սեղանոյն յորս կողմը կը կենային կիսաբոլոր. իսկ եպիսկոպոսական աթոռն՝ միւս աթոռներէն աւելի բարձր խորանին զոքը կը գրաւէր և կը նայէր սեղանոյն վրայ, այնպէս որ բոլոր ժողովուրդն կարող էր տեսնել զինքը և ըսել իւր ձայնը: Հռովմայ Ս. Կղեմէսի տաճարն՝ որոյ շինութիւնն յառաջ է կ'ըսեն քան զկոստանդիանոս, կրնայ մերձաւոր գաղափար մի տալ հռովմէական տաճարի:

Երախայից կենալու համար տաճարներու մօտ և իրենց ճակատին առջեւ քառակուսի աշտարակ մի կը շինուէր՝ շրջապատն ալ բակերով։ Սովորաբար նախկին եկեղեցեաց և տաճարաց մօտ սակաւ միջոցաւ իրարմէ բաժնուած փոքրիկ շէնքեր կը գտուէին, որոնք ընդհանրապէս կլորաձև կ'ըլլային և Մկրտաւարան կ'անուանուէին։ Բաց ի երկար քառակուսի տաճարներէն՝ ինչուան առաջին ժամանակներէ կը գտնուին քանի մը բոլորաձև եկեղեցիներ ալ։ Այսպիսի է զատ յայլոց, Հոռլմայ մէջ Ս. Ստեփանոս-Բոլորշի (Rotonda) եկեղեցին, նոյնպէս Ս. Գերեզմանն յԵրուսաղէմ։

Հինգերորդ դարու մէջ շինուած շատ մը եկեղեցիներ կան, որոնք ի մէջ այլ նորաձևութեանց, ունին նաև երկկողմեան թեւեր որ շէնքին յատակին խաչի ձև մը կու տան։

Ձ. Ռիզաւեդական ճարտարապետութեան գլխաւոր բնադրոշմներն են, բաց 'ի կամարէ և զմբէթէ, խոյակաձև սիւնն՝ որ գրեթէ խորանարդ է և բիւզանդական ոճով զարդարուած զէմքեր, այսինքն է, արեւելեան ճոխ պատառներով, բարակ չափայեղէններով, և զլանաձև ծալքերով. խոյակներն շատ անգամ զարդարուած են արծուափածներով, յուշկապարիկներով, սփինքսներով և ուրիշ երեւակայական կենդանիներով. կամարաքարանց դրուագի, պսակաց, և մանաւանդ քուռց վրայ կը գտնուին ծակոտկէն հիւսուածով նկարներ, խառնամանուած զարդեր և արմաւենայ տերեւի նման քանդակներ, նաև յաճախութիւն մի տարաշխարհիկ տնկոց. նոյնպէս Ասորեստանի հին շինուածոց և Կորդոպայի մկրիթներու մէջ գտնուած երեք կամ հինգ ծայրերով կտրատուած կամարներն՝ արդիւնք են բիւզանդական վաճառաբերութեանց։ Այսպիսի էր ահաւասիկ եկեղեցեաց ձևն. բնորոշակ քառանկան մի մէջ՝ որուն կողմերն դուրս կ'երկընային չորս ամենակարճ և հաւասարաչափ թեւերով՝ կը գտուէին չորս կամարներով իրեանց հետ կապուած չորս սիւներ որոց վրայ կը յենուին անոնք։ Այս կամարաց զմբէթարդներն այնպէս յարմարցուած էին որ անոնց հետ 'ի միասին իրենց գագաթը բոլորակ մի կը ձեւացնէին՝ որ և զմբէթ մի կը կրէր վրան։ Կիսա-զմբէթներն կը զոցէին կամարները, որոց վրայ կը յենուէր գլխաւոր զմբէթն, և կը պսակէին խաչին չորս թեւերը. այս թեւերէն մին՝ որ գլխաւոր մուտքով մի կը վերջանար, ունէր գաւիթ կամ նախագաւիթ մի։ Ներակ կոնքն կը կազմէր սրբարանը, մինչդեռ կողմնական թեւերն իրենց բարձրութեան մէջ սրահով մի բաժնուած էին, որ կանանց համար սահմանուած էր։

Ս Սոփիա եկեղեցին հրաշակերտ մ'եղած լինելով նոր ոճին և ընդունելի օրինակ մի բիւզանդական եկեղեցեաց, ('ի բաց առեալ մի քանի թեթև փոփոխութիւնները), կ'արժէ գոնեա համառօտօրէն նկարագրել զայն։

537 տարւոյն վերջն՝ տեսաւ Կ. Պոլիս հռչակաւոր տաճարիս նաւակաւ տեաց հանդէսն, զոր կանգնեց քրիստոնէութիւնն յԱրեւելս։ Ս. Սոփիա եկեղեցին զոր շինած էր Կոստանդ և նորոգած Փորրն թէոդոս և ապա հըրդեհէ մի յետոյ զարդարած էին ամէն կայսերը, 532ի յունուար ամսոյ կառաղի ապստամբութեամբ մի բոլորովին մոխիր գարձեր էր։

Յուստինիանոս իսկոյն ձեռք զարկաւ՝ զայն վերստին շինելու, ոչ եթէ առաջնոյն պէս՝ այլ այնպիսի շքեղութեամբ որ աշխարհիս ամենէն գեղեցիկ շէնքերէն մին ըրաւ։ Այնքամիտ Տրալլացի՝ նոյն ժամանակի ամենէն յաջողակ ճարտարապետն, պատրաստեց նորա յատակագիծը և սկսաւ գործը։ Բայց նա առաջին հիմունքները դնելով վախճանեցաւ, ուստի Իսիդորոս Միլետացի աւարտեց զայն։ Հնագէտք քննելով տեսան որ զրուած յատակագծէն շատ աւելի գեղեցիկ եղաւ շէնքին կատարումը։

Կ. Պոլսոյ Ազոստեոն կոչուած մեծ հրապարակէն կ'երթընդուէր քառակուսի պալատ մի, որ շրջապատուած էր չորս գաւիթներով, որոյ մէջ կար ցայտոզ ջրոյ աւազան մի, ուր Յոյներն իրենց սովորութեան համեմատ եկեղեցի մը առնելէն յառաջ երեսներն և ձեռքերն կը լուանային։ Կրկին գաւիթները կըտրել անցնելէն յետոյ՝ կը մտցուէր ինն դռներով եկեղեցին։ Ըստ հին սովորութեան դէպ 'ի արեւելք դարձած էր շէնքն, ձեռն քառակուսի, աւելի երկայն քան թէ լայն։ Գրեթէ 84 մետր երկայնութիւն ունէր, 76 մետր լայնութիւն, և 47՝ մետր բարձրութիւն, առանց հաշուելու 36 մետր տրամագիծ և 53 մետր բարձրութիւն ունեցող գմբէթն։ Բոլանդակ շէնքն կը հանգչէր 8 խոշոր կամարակալ խարսխաց և քսանեռութ զանազան զոյներով մարմարինէ սեանց վրայ։ Կոնքն ծայրից բոլորուելովն ձուռնէր մի կը կազմէր։ Որուն իրեք կողմանց երկայնութիւնն բարձր սրահի մը վրայ կը նայէր, ուր միաբան կը կենային կանայք, որովհետեւ, ինչպէս ուրիշ արեւելեաց, ասանկ նաեւ յոյն եկեղեցեաց մէջ նոքա զատուած կը կենան յարանց։ Սեանց խոյակներն պզնձազոյն կամ արծաթագոծ էին։ Ամենագեղեցիկ մարմարիոններն որովք որմերն զարդարուած էին, մարմարիոնէ և պորփիրէ շինուած միաշափ բաժանումներն որոնք կը կազմէին տաճարին սալայատակը, ոսկին, արծաթն, գոհարեղէնքն և միւսիոնն կամարաց, նոյնպէս ամէն տեսակ ձեւերով ազնիւ մետաղներէ յորինուած բազմաթիւ կանթեղներն, ամենուն աչքերը կը շլացնէին և 'ի զարմանս կը շարժէին։

Թաճարի եղած գետնաշարժներէ գմբէթն շատ տեղերէ ճեղքուեցաւ և ընկաւ 'ի կողմն արեւելեան՝ մինչդեռ կը նորոգէին զայն։ Սակայն Յուստինիանոս վերստին շինել տուաւ զայն Իսիդորոսին, որ էր եղբորորդի առաջին ճարտարապետին՝ Գաճարն առաջինէն ետքն մետր աւելի բարձր շինուեցաւ, և

1. Մերագնեայ երեւելի ճարտարապետն և հնարագէտն Տրալլա. որոյ մեծաւ մեծ գործոց փառքը և կոտորք գտնելով յէջն ազգային պատմութեան, կը պահանջանմբ նորա հմտութեան և հանճարոյն զարմանալի արդեանց վրայ. և այս ոչ միայն ի մեր աշխարհս այլ և առ Յոյն՝ որ ծնող և մայր կ'անուանին այս արուեստին։ — Վասիլ կայսեր ժամանակ՝ որ է, ի Թուին 989-90 կը նորոգէ Ս. Սոփիա տաճարին գմբէթը. որ նոյնպէս երկրաշարժէ փնասուած էր. « Երեսոյ կաթողիկէին (Անտոյ) և նմանեացն ի Հայս և կանգնող կոնաձեւ գմբէթաց՝ Տրալլա, հրաւիրեալ լինէր ի Կ. Պոլիս կարկատել և զհոյակապ բոլորածաւալ գմբէթն Ս. Սոփիայ, որում ոչ լինէին ձեռնհաս յայնժամ բիւզանդիկ ճարտարքն Յունաց »։ (Շիրակ. Ցեղագր. էջ 95)։

հրդեհներէ զգուշանալու համար՝ Յուստինիանոս բնաւ ատաղձի փայտեր չգործածեց, մարմարինէ երկայն տախտակներով զոցել տուաւ կամարը :

Երբոր Ս. Սոփիայ տաճարն աւարտեցաւ, ազեցին հրաշալի շքեղութեամբ մի զարդարել նորա բոլոր արտաքին երեսը, բոլոր որմերն թանկագին մարմարիններով զարդարուած էին, խոյակներն և պսակներն ոսկեզօծուած, կողմնական թևոց կամարներն մոմածեփ, զմբէթն աւելի ևս զեղեցկացած ոսկեզօծ և զունաւոր միւսիոնով: Ընդհանրապէս բոլոր նկարներն ոսկի յատակի վրայ էին, որ բնադրոյմ մ'է բիւզանդական բազմազոյն ճարտարապետութեան. որոնք կը զտուին նաև Գաղղոյ եկեղեցեաց մէջ ի դարս ԺԱ. և ԺԲ. այլ մասնաւոր Սիկիլիոյ և Իտալիոյ մէջ:

Բաց աստի ի Ս. Սոփիա կար ամբաւ ճոխութիւն թանկագին անօթոց և բազմապետեղն ճրագարանաց: Տեսեց 16 տարի Ս. Սոփիայ տաճարին շինութիւնն. Կայսրն օւզեց որ նոր շէնքին նաւակատիւն մեծահանգէս կատարուի. և ինքն իսկ զարմանքով գոչեց. « Փառք Աստուծոյ, որ արար զիս արժանի, կատարել զայս գործ, յաղթեցի քեզ, Սողոմոն » :

Շարայարելի

ԻԾԽԱՆԱՑ ԿՂԶԻՔ

(Տես յ' էջ 340)

ՄԱՅԻՍ 4. 803, Նիկեփոր Ա. Լողոթէտր, 'նոյնը' որուն մահը պատմեցի, Պուլղարաց որդգայթի մը մէջ, և որ զեռ նոր գահէն վար առեր էր Իրէնէ կայսրուհին, ձիով պտրտելու ատեն Քաղկեդոնի շրջակայքը, ինչպէս ձիէն և ոտքը կտորեցաւ: Քանի մը շաբաթ անկողինը մնաց, և զեռ նոր աղէկնալ սկսած էր, երբ որ ամառուան կիսուն յուլիսի 19ին գէշ լուրեր առնալով այլայլեցաւ:

Նիկեփորոս ժողովրդեան շատ ատելի եղած էր իր զրած ծանր հարկերուն համար. ասկէ օգուտ քաղելով զինուորք՝ կայսր հրատարակեցին Արեւելեան կամ Անատոլիի ընդհանուր հրամանատարը, միայն Կապադովկիոյ բանակը ⁽¹⁾ մասնակից չեղաւ այդ ապստամբութեան: Այս մարդն էր Վարդան պատրիկը որ երևելի զօրավար մ'էր, և թուրք կ'անուանէր:

1. Որ հայ զօրքերէ կազմեալ էր: